

Οί περισσότερες από τις οικογένειες τῶν ἀρχοντοπούλων συγκεντρώθηκαν στὴν περιοχή τῆς Ρεθύμνης (καὶ τοῦ Μυλοποτάμου) ποὺ ἐγίνε ἐτσι ἡ ἐστία τῶν συχνῶν καὶ ἥρωικῶν ἐπαναστάσεων κατὰ τῶν Βενετῶν. Θαυμαστὴ ἦταν, στὸ ἔτος 1271, ἡ ἐξέγερση τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτάτζη. Ἡ μεγαλύτερη ἐπανάσταση σημειώθηκε στὰ ἔτη 1282 ἕως 1299 καὶ εἶχε ἀρχηγό τῆς τὸν Ἀλέξιο Καλλέργη. Ὁ Καλλέργης ἀναγκάστηκε, στὸ τέλος, νὰ συνθηκολογήσει, ἀλλὰ ἡ συνθηκολόγηση ἦταν ἐντιμὴ, καὶ ἡ Βενετία ὑποχρεώθηκε νὰ τὸν ἀναγνωρίσει ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγιστάνες τῆς νήσου, νὰ παραχωρήσει δικαιώματα καὶ σ' ἄλλους ἀρχοντοπούλους, καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησία μας ποὺ, στὶς πρώτες δεκαετίες τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας, εἶχε ὑποστῆ φοβεροὺς περιορισμούς.

Πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, οἱ Βενετοί, θέλοντας νὰ δημιουργήσουν μιὰν ὀχυρὴ βάση στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Κρήτης ποὺ ἦταν πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀσιατικὰ ὀρμητήρια τῶν αὐτοκρατόρων μας, ἴδρυσαν — στὸν ἴδιον ἀκριβῶς τόπο, ὅπου ἦταν τὰ εἰσπλάγια ἢ καὶ τὰ ὑπολείμματα τῆς Κυδωνίας — μιὰ νέα πόλη, τὰ Χανία. Τοὺς πρώτους ἤδη μῆνες, ποὺ ἐφθασα στὴν Κρήτη, περιόδευσα, ἀναζητώντας ἕνα μοναστήρι ὅπου θὰ μπορούσα ν' ἀποσυρθῶ, κάμποσα μέρη κ' ἐφθασα καὶ στὰ Χανία (τὰ Χανιά, ὅπως ὀνομάζει τὴν πόλη ὁ λαός). Ἐθαύμασα τὰ λιμάνια τῆς καὶ τὰ πανίσχυρα κάστρα ποὺ ἔχτισαν οἱ Βενετοί. Μοῦ ἄρεσε ἰδιαίτερα τὸ κάστρο ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰν ὑψηλὴ τοποθεσία καὶ ποὺ προστατεύει τὰ παλάτια τῶν μεγιστάνων Βενετῶν. Θαρρῶ πὼς τὸ κάστρο αὐτὸ στηρίζεται στὶς ἴδιες τὶς βάσεις ποὺ εἶχε ἡ Ἀκρόπολις τῆς παλαιᾶς Κυδωνίας.

9

Ἐπαναστάσεις στὴν Κρήτη ἐγίναν πολλές. Τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Κώνστα Σμυριγλίου καὶ τοῦ φίλου του Λέοντος Καλλέργη στὸ ἔτος 1341, ὄχι μόνο δὲν ἐφόβισε τοὺς Κρητες, ἀλλὰ τοὺς ἔκαμε νὰ ξεσηκωθοῦν πάλι, δυὸ χρόνια ἀργότερα, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν. Ἡ νέα ἐπανάσταση κράτησε τέσσερα χρόνια. Ὡστόσο, οἱ Βενετοί, παρασύροντας, στὸ ἔτος 1347, τοὺς ἐπαναστάτες σὲ μιὰν ἐνέδρα, κατάφεραν πάλι νὰ ὑπερισχύσουν. Κ' ἐπακολούθησε μιὰ φοβερὴ σφαγή. Ὁ Ἰωάννης Ψαρομήλιγγος σκοτώθηκε στὴ μάχη, ὅταν τὸ σῶμα τῶν ἐπαναστατῶν εἶχε κυκλωθεῖ, καὶ ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ, τρυπημένος ἀπὸ βέλη τῶν ἐχθρῶν, πρόσταξε ἕνα φίλο του — γιὰ νὰ μὴν παραδοθεῖ ζωντανὸς στοὺς Βενετοὺς — νὰ τοῦ κόψει τὸ κεφάλι καὶ νὰ τὸ παραδώσει αὐτὸς στοὺς ἐχθρούς. Ἡ προσταγὴ ἐκτελέσθηκε. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ τραγικὲς στὴν ἱστορία τοῦ

Γένους μας. Θὰ μπορούσε ποτέ νὰ παραδοθεῖ ζωντανὸς ὁ Ἀχιλλεύς;

Τὸ ἀτίθασσο καὶ ἐλεύθερο πνεῦμα τῶν Κρητῶν μεταδόθηκε ἀκόμα καὶ σὲ Βενετούς. Ὅπως ἄλλοτε οἱ ἀρχοντόπουλοι ποὺ εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔτσι καὶ πολλοὶ Βενετοὶ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτό. Καὶ ἡ ἐπιμειξία, ἄλλωστε, Βενετῶν μὲ Κρητικοπούλες, ποὺ ἡ δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἀναγκάσθηκε νὰ ἐπιτρέψει, ἔκαμε πολλοὺς Βενετούς νὰ αἰσθάνονται νὰ ρέει μέσ' στίς φλέβες τους θερμὸ τὸ Κρητικὸ αἷμα. Κάμποσες, μάλιστα, οἰκογένειες – αὐτὸ τῶκαμαν καὶ μέλη τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν Γραδενίγων – προσχώρησαν στὴ δική μας ἐκκλησία. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ ἔτους 1362, ὁ νεαρὸς Τίτος Γραδένιγος (Grade-nigo) ἐπαναστάτησε στὸν Χάνδακα, ἔπιασε αἰχμάλωτον τὸν Βενετὸ κυβερνήτην, ἐκήρυξε τὴν Κρήτην ἀνεξάρτητην δημοκρατίαν «τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Τίτου» (ὁ ἅγιος Τίτος ἦταν ὁ προστάτης τῆς Κρήτης· «τούτου χάριν», τοῦ εἶχε γράψει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, «κατέλιπόν σε ἐν Κρήτην, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καὶ καταστήσῃ κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους»), ἀναγνώρισε τὴν ὑπεροχὴν τῆς δικῆς μας ἐκκλησίας – τῆς «Γραικικῆς» θρησκείας –, κ' ἐτοποθέτησε δούκα καὶ πρόεδρον τοῦ συμβουλίου ποὺ θὰ κυβερνοῦσε τὴν αὐτόνομη πολιτείαν τῆς Κρήτης τὸν θεῖον του Μαρίνον Γραδένιγον. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν παλαιῶν εὐγενῶν Βενετῶν τῆς Κρήτης, ποὺ εἶχαν μὲ πικρία διαπιστώσει ὅτι οἱ μεγάλες οἰκογένειες τῆς Βενετίας τοὺς ὑποτιμοῦν καὶ δὲν τοὺς θεωροῦν ἰσότιμους, προσχώρησαν στὸ κίνημα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ πῆραν ὑπεύθυνες θέσεις. Ἡ Κρήτη ὁλόκληρη, ἀπὸ τὴ Σητεία (τὴν παλαιὰ Ἦτεια) καὶ τὴν Ἱεράπετρα ὡς τὰ καστέλλια τοῦ Κισάμου, τῶν Σφακίων καὶ τοῦ Σελίνου, δέχθηκε πρόθυμα νὰ κόψει κάθε δεσμὸν μὲ τὴ Βενετία.

Ἐπὶ ἑξήκοντα ἔτη ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν, ἡ αὐτόνομη πολιτεία εἶχε καταλυθεῖ. Οἱ ἐπιπολαιότητες τῶν ἰδίων τῶν ἡγετῶν τῆς προετοίμασαν τὴν πτώσιν τῆς. Ἡ Βενετία ἔστειλε ἰσχυρὰς δυνάμεις γιὰ νὰ πνίξῃ τὴν ἐπανάστασιν. Μιὰ φοβερὴ καὶ πολύνεκρη μάχη ποὺ ἔδειξε ὅτι ἡ αὐτονομία εἶχε, παρ' ὅλες τὶς ἐπιπολαιότητες τῶν ἡγετῶν τῆς, στερεὰς ἠθικὰς βάσεις, εἶχε ἐκβάσιν εὐνοϊκὴν γιὰ τὴ Βενετία ποὺ τὴν ὑποστήριξαν, τὴν ὥρα ἐκείνην, ἠθικὰ καὶ ὕλικα, ὁ Πάπας, ὅλοι οἱ Δυτικοὶ ἡγεμόνες, καθὼς καὶ ὁ ποιητὴς Πετράρχης μὲ τὸ ἠθικὸν του κύρος. Οἱ Κρητῆς, προπάντων οἱ Βενετοὶ ποὺ εἶχαν πρωτοστατήσῃ στὸ αὐτονομιστικὸν κίνημα, πλήρωσαν ἀκριβὰ τὸ τόλμημά τους. Τὸ αἷμα χύθηκε ἀφθονον, πολλὰ κεφάλια ἔπεσαν, καὶ ἡ Κρήτη γινώρισε ἀπὸ τότε αὐστηρότερα μέτρα ἐπιβολῆς τοῦ ξένου νόμου.

Ὡστόσο, τὴν ἴδια περίπου ὥρα πού ἡ Βενετία κατάφερε νὰ καταπνίξει τὸ αὐτονομιστικὸ κίνημα τῶν ἰδίων τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη, Ἕλληνες Κρητικοὶ — ὁ Ἰωάννης Καλλέργης καὶ οἱ ἀδελφοὶ του Ἀλέξιος καὶ Γεώργιος — ξεσηκώθηκαν στὴν περιοχή τοῦ Λασηθίου, καὶ ἀναψαν μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα τὴν ἐπαναστατικὴ φωτιά σ' ὀλόκληρὴ τὴν Κρήτη, χτυπώντας παντοῦ τοὺς Βενετούς (ὁ Ἀλέξιος, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Μυλοπόταμο, ἀνάγκασε τοὺς Βενετούς τῆς Ρεθύμνης νὰ μποῦν στὰ καράβια τους καὶ νὰ καταφύγουν στὸν Χάνδακα). Ἀλλὰ οἱ δυνάμεις τῶν Βενετῶν ἦταν πολὺ ἰσχυρές. Ἔτσι, καὶ ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ — ἂν κριτήριον τῆς ματαιότητος (πρᾶγμα πολὺ ἀμφίβολο) εἶναι ἡ ἥττα — ἀποδείχθηκε μάταιη. Ὑστερ' ἀπὸ ἀγωνιώδεις ἥρωικὲς προσπάθειες τῶν τριῶν ἀδελφῶν, πού μάταια ζητοῦσαν καὶ προσδοκοῦσαν βοήθεια ἀπὸ τὸν Ἑλληνα αὐτοκράτορα, ἡ ἀντοχὴ τῶν ἐπαναστατῶν ἐξαντλήθηκε, καὶ οἱ Βενετοὶ ἀποκεφάλισαν ἢ κρέμασαν καὶ τοὺς τρεῖς, καθὼς καὶ ὅλα τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους (ἀκόμα καὶ τὶς γυναῖκες) καὶ πολλοὺς ἄλλους. Στὸ ἔτος 1367 εἶχε ἐξαντληθεῖ καὶ ἡ ὑπομονὴ τῆς γαληνοτάτης δημοκρατίας. Ἡ καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας αὐτῆς συνυφάνθηκε μὲ τόσο σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπα μέτρα πού, καὶ ὅταν ἡ Βενετία μαλάκωσε, δὲ σημειώθηκε, γιὰ ἑκατὸ περίπου χρόνια, καμμιά ἄλλη ἐπανάσταση. Βρισκόμουν πιά ὁ ἴδιος στὴν Κρήτη, ὅταν — στὸ ἔτος 1462 — σημειώθηκε, ὕστερ' ἀπὸ ἓνα ἐπαναστατικὸ ἐπεισόδιον πού στὸ 1453 εἶχαν προκαλέσει ὁ Σήφης Βλαστός καὶ ὁ Σκορδύλης (ἡ Τσεκούρας), μιὰ σοβαρὴ συνωμοσία, μὲ ἀρχηγοὺς τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Γεώργιο Γαβαλᾶ, τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, τὸν Ἰωάννη Μελισσηνό, καὶ αὐτὸν τὸν Τσεκούρα πού εἶχε καταφύγει μὲ κάμποσους ἀντάρτες στὰ Λευκὰ Ὀρη, στὰ θαυμάσια αὐτὰ ὄρη πού ὁ Στράβων τὰ παρομοιάζει μὲ τὸν Ταῦγετο. Ἡ προδοσία τοὺς ὀδήγησε ὅλους στὸ θάνατον. Ποιὸς ξέρει, πόσες ἀκόμα ἐπαναστάσεις ἔχουν ταχθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τὴν καρδιά τους ν' ἀποτολμήσουν οἱ Κρηῖτες! Δὲ γνωρίζω ἄλλο λαὸ πού νᾶχει τόσες φορές ἐπαναστατήσῃ, ἀντλώντας ἀπὸ κάθε ἥρωικὴ ἀποτυχία περισσότερο πείσμα καὶ δύναμη γιὰ νέες ἐξεγέρσεις.

10

Ὅταν, φθάνοντας στὴν Κρήτη, κατατοπίσθηκα στὴν ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων καὶ θυσιῶν πού συνυφάνθηκαν μὲ τ' ὄνομα τῆς πολύπαθης νήσου, κατάλαβα ἀκόμα περισσότερο τὴ διαγωγὴ τῶν Κρητῶν ναυτικῶν πού ἔμειναν ἀκαμπτοὶ στὰ τεῖχη τῆς Βασιλεύουσας, ὥσπου ἀναγκάσθηκε νὰ καμφθεῖ μπροστὰ τους ὁ ἴδιος ὁ θριαμβευτὴς Μωάμεθ.

Ἡ πρόθεσή μου νὰ μπῶ καὶ νὰ φιλοξενηθῶ σ' ἓνα μοναστήρι, δὲν ἦταν διόλου εὐκολο — ὅπως διαπίστωσα ἀμέσως — νὰ πραγματοποιηθεῖ. Τὰ δικά μας μοναστήρια ἦταν πολὺ λίγα καὶ γεμάτα. Ὄταν πῆραν τὴν Κρήτη οἱ Βενετοί, ἔδιωξαν τοὺς δικούς μας μοναχοὺς ἀπὸ τὰ πιὸ πολλὰ, προπάντων ἀπὸ τὰ καλύτερα, καὶ παράδωσαν τὰ μοναστήρια αὐτὰ σὲ τάγματα τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἄδεια γιὰ τὴν ἰδρυση νέων δικῶν μας μοναστηριῶν νομίζω ὅτι, ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ἔβαλαν τὸ πόδι τους στὴ νῆσο, δὲν ἔδωσαν καμμιά.

Τὸ περιστάτικὸ πού ἔκαμε δυνατὴ τὴν ἰδρυση νέων δικῶν μας μοναστηριῶν καὶ πού ἔλυσε ἔτσι καὶ τὸ προσωπικὸ μου πρόβλημα, τὸ δέχθηκα μ' αἰσθήματα μικτά· μὲ ἱκανοποίηση, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀποτροπιασμό. Ἄν ἄφησαν οἱ Βενετοὶ νὰ ἰδρυθοῦν δυὸ - τρία νέα μοναστήρια τῆς δικῆς μας ἐκκλησίας, αὐτὸ τόκαμαν ὅταν τοὺς ἀνάγκασε ν' ἀλλάξουν κάπως τὴ στάση τους ἀπέναντι τῆς ἐκκλησίας μας ὁ πορθητὴς Μωάμεθ. Θέλοντας νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν πατριάρχη Γεννάδιο, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ἔχει διαδεχθεῖ — πράγμα πού τὸν κολάκευε πολὺ — τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, ζήτησε ὁ σουλτάνος ἀπὸ τὴ Βενετία νὰ σεβασθεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στὶς κτήσεις τῆς ἐκεῖνες ὅπου ὑπάρχουν Ἕλληνες, καὶ γενικώτερα ἄνθρωποι πού ἀνήκουν στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία. Στὴ συνθήκη τοῦ Μωάμεθ μὲ τὴ Βενετία, τοῦ 1454, μπῆκε ἓνα ἄρθρο πού ὑποχρέωσε τοὺς Βενετοὺς νὰ σεβασθοῦν καὶ τὰ εἰσοδήματα τοῦ πατριαρχείου μας.

Τὰ νέα μοναστήρια ἰδρύθηκαν, βέβαια, μετὰ τὸ 1462. Ὡς τότε, καὶ μάλιστα ὡς τὸ 1469, περίμενα. Μὲ φιλοξένησε, τὰ χρόνια αὐτά, ἡ καλὴ οἰκογένεια τοῦ ναυτικοῦ πού μὲ εἶχε φέρει ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη στὸν Χάνδακα. Πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες εἶχαν φθάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἄλωση. Τοὺς ἔβλεπα κάπου - κάπου. Κάμποσοι εἶχαν περάσει ἀπὸ ἄλλες σκάλες πρὶν καταλήξουν στὴν Κρήτη. Μερικὲς οἰκογένειες εἶχαν φύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία· «ἦσαν καὶ τινες» (ὅπως γράφει στὸ Χρονικὸ τοῦ ὁ Σφραντζῆς) «ὀλίγοι πάνυ ἕκ τε τῶν ἀρχόντων καὶ δήμου ἀνωφελέστατοι καὶ δειλοκάρδιοι, οἱ διὰ τὸν φόβον τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐτέρων ἐναντίων πανοικί πρὸ καιροῦ ἕκ τῆς πόλεως ἔφυγον· ὡς δὲ τοῦτο ἐν τοῖς ὠσὶ τοῦ βασιλέως» (δηλαδή, τοῦ Κωνσταντίνου) «ἐρρέθη, στενάξας ἐκ καρδίας καὶ οὐδὲν ἕτερον ἐποίησεν». Ὡστόσο, οἱ πιὸ πολλοί, πού ἔφθασαν στὴν Κρήτη, ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ὥρα πού ἔμπαινε ὁ ἔχθρος. Καί, ἀνάμεσά τους, κάμποσοι σκέπτονταν, ὅπως σκεπτόμουν κα' ἐγώ, νὰ μποῦν σὲ μοναστήρι ἢ νὰ βοηθήσουν, μὲ ὅσα χρή-

ματα είχαν φέρει μαζί τους, στην ίδρυση νέων μοναστηριών.

Ὁ Μωάμεθ, πού ἀπό τή μιὰ μεριά ἔκανε τὸν προστάτη τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ πατριαρχείου μας, ἔστειλε, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καράβια πού ἐπιχειροῦσαν πειρατικές ἐπιδρομές στ' ἀνατολικά παράλια τῆς Κρήτης, λεηλατώντας τὰ λίγα παραθαλάσσια μοναστήρια μας καὶ πενιχρὰ ἐρημητήρια στὴ Σητεία, καὶ καταστρέφοντας καὶ τὰ φτωχὰ χωριά τῆς περιοχῆς. Αὐτὸ ἔγινε στὸ ἔτος 1462, καὶ ξανάγινε ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα. Οἱ μοναχοί, πού ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς μονὲς καὶ τὰ μονύδρια πού καταστράφηκαν, ἀναζήτησαν ἄλλους τόπους, κάπως λιγώτερο ἐκτεθειμένους στὸν κίνδυνο τῶν ἐπιδρομῶν, γιὰ ν' ἀκουμπήσουν. Ἡ ἀνάγκη τῶν μοναχῶν αὐτῶν διασταυρώθηκε μὲ τὴν ἐπιθυμία καὶ κάμποσων Κωνσταντινουπολιτῶν νὰ μποῦν σὲ μοναστήρι. Οἱ Βενετοὶ ἔδωσαν τὴν ἄδεια, κ' ἔτσι ἰδρύθηκαν, τότε, ἡ μονὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀκρωτηριανῆς (πλάϊ στὸ ἀκρωτήριο πού λεγόταν ἄλλοτε Σαλμώνιον ἢ Σαμώνιον).

Γιὰ τὴν ίδρυση τῆς μονῆς τῆς Ἀκρωτηριανῆς ἔδωσα κ' ἐγὼ ὅσα χρήματα εἶχα στὰ χέρια μου. Πρὶν φύγω ἀπὸ τὸν Μυστρά, εἶχα πουλήσει στὴν Πάτρα τὴν περιουσία πού μοῦ εἶχε ἀφήσει ὁ πατέρας μου. Ἐνας παλαιὸς του φίλος, ὁ νοτάριος πού στὸ σπίτι του, στὸ ἔτος 1429, ἔγινε ἡ μυστικὴ συνάντηση μὲ τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Ἀνδρόνικο Λάσκαρι, μὲ βόηθησε στὴ ρευστοποίηση τῆς περιουσίας μου. Δίνοντας ὅσα χρήματα μοῦ εἶχαν ἀπομείνει — καὶ δὲν ἦταν λίγα — γιὰ τὴν ίδρυση τῆς μονῆς, πῆρα ὡς ἀντάλλαγμα τὸ δικαίωμα νὰ περάσω τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς μου ἐκεῖ. Ἐνα μικρὸ κελλί, πού εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ χωρέσει ἐμένα καὶ τὰ χειρόγραφα πού ἔχω μαζί μου, μοῦ παραχωρήθηκε, χωρὶς νὰ ὑποχρεωθῶ ν' ἀποβάλω τὴν κοσμικὴ μου ιδιότητα καὶ νὰ γίνω μοναχός.

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1470 βρίσκομαι ἐδῶ, στὴ μονὴ τῆς Ἀκρωτηριανῆς. Κι' ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού μπῆκα στὸ κελλί μου ἄρχισα νὰ γράφω. Φίλοι καλοὶ — ὁ Θεός, ἡ μοναξιά μου, καὶ γενναῖοι Κρητικοὶ ναυτικοὶ πού, μὲ βία τους τὸν Χάνδακα, ἐξακολουθοῦν νὰ ταξιδεύουν καὶ μοῦ φέρνουν κάθε τόσο νέα, καθὼς καὶ ἀντίγραφα τῶν βιβλίων πού ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν ἄλωση — μὲ βόηθησαν νὰ συγκεντρώσω τὶς σκέψεις μου καὶ νὰ βρῶ τὰ λόγια πού μπόρεσα νὰ γράψω. Κάπου - κάπου ξεκινᾶω καὶ ὁ ἴδιος καί, καβάλλα σ' ἕνα μουλάρι (σὰν κ' ἐκεῖνο πού μὲ πρωτοπῆγε, στὸ ἔτος 1410, στὸν Ὀμπλό), πηγαίνω στὸν Χάνδακα καὶ βλέπω τοὺς φίλους μου. Ὑπάρχουν πάντοτε κάποιοι πού τοὺς ἀρέσει νὰ μὲ περιμένουν. Καὶ εἶναι ὡ-

ραίο νὰ ξέρεις ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού σέ περιμένουν.

11

Εἶμαι εἴκοσι πέντε χρόνια στήν Κρήτη. Κ' ἔγινα σχεδόν Κρητικός. Ὅσο, ὅμως, πλησιάζω στο τέλος μου, γυρίζω καί στήν ἀρχή μου. Γεννήθηκα στήν Πάτρα. Ἐκεῖ ἔζησα τὰ παιδικά καί νεανικά μου χρόνια. Δέν παύω νάμαι Πατρινός.

Μέ θυμᾶται κανένας στήν Πάτρα; Φοβοῦμαι ὅτι κανένας πιά δέ θά μέ θυμᾶται. Μπορεῖ νὰ μέ θυμοῦνται τὰ λιθάρια. Μπορεῖ νὰ μέ θυμᾶται ἡ δύση πού, στόν ὀρίζοντα τῆς Πάτρας, εἶναι ἡ ὠραιότερη τοῦ κόσμου.

Ἐδῶ πού βρίσκομαι, ζῶ έντονα τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου. Κ' ἔρχεται ὁ ἡλιος, τήν ὥρα πού βγαίνει, ἀπό πολύ μακριά. Μιά μεγάλη θάλασσα μέ χωρίζει ἀπό τὰ μέρη ὅπου βγαίνει ὁ ἡλιος. Ἡ δύση, ἐδῶ, εἶναι κάτι τὸ ἀσήμαντο. Ἡ ἀνατολή τοῦ ἡλίου εἶν' ἐδῶ τὸ πᾶν. Ὅσο ἤμουν παιδί καί νέος μέ μάγευε ἡ δύση. Καί μ' ἔπαιρνε μαζί της. Τώρα πιά μ' ἔχει κυριεύσει ἡ αὐγή, ὁ ἡλιος πού ἀνατέλλει, τὸ φῶς πού ἀπλώνεται καί νικάει τὰ πάντα.

Ἄλλὰ εἶναι ἀργά γιά μένα. Τί τὸν νιάζει, ὅμως, τὸν ἡλιο ἂν ἡ ἀνατολή του σημειώνεται γιά μένα ἀργά;

12

Στὰ εἰκοσιπέντε χρόνια πού ζῶ στήν Κρήτη ἔγιναν κάμποσα πράγματα στόν κόσμο.

Περσεύουν, ὅμως, γεγονότα μετὰ τὸ μέγα καί φοβερό γεγονός; Δέ σημειώθηκε, μέ τήν ἄλωση καί μέ τὸ τέλος τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀπόλυτη καταστροφή;

Τήν ὥρα πού ἄκουσα ὅτι ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολη, νόμισα ὅτι ἔληξαν τὰ πάντα. Νόμισα ὅτι ἐξαντλήθηκε πιά ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου. Τί ἄλλο μποροῦσε νὰ συμβεῖ στόν κόσμο; Λίγο-λίγο ἄρχισα νὰ μαθαίνω ὅτι ὑπάρχει πάντα καί κάτι ἄλλο. Κ' ἐνῶ δέ θέλουμε νὰ τ' ἀκούσουμε, ἔρχεται καί μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀνοίξουμε τ' αὐτιά μας.

Ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἔμαθα — τίς μέρες πού ἤμουν ἀκόμα στή Μυτιλήνη — ὅτι οἱ ἀδελφοί τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἐδήλωσαν ὑποταγή στόν σουλτάνο, καί ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς δύο, οὔτε ὁ Δημήτριος οὔτε καν ὁ Θωμᾶς, δέν αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νὰ διαδεχθεῖ τὸν Κωνσταντίνο, ἀναγορεύοντας τὸν ἑαυτό του αὐτοκράτορα, εἶπα ὅτι θ' ἀδιαφορήσω γιά ὅσα θά ἐπακολουθοῦσαν. Ὡστόσο, δέν κατάφερα ν' ἀδιαφορήσω. Δέν εἶναι στό χέρι μας νὰ ἐμποδίζουμε τὰ γεγονότα νάρχονται. Δέν εἶναι καν στό χέρι μας νὰ τὰ ἐμποδίζουμε νὰ μᾶς συγκινοῦν. Φαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι ἀποφασισμένη νὰ τραβήξει πέρα, νὰ προχω-

ρήσει, να προσπεράσει τή μεγάλη καταστροφή, να μᾶς κάνει να συγκινηθοῦμε καί γιά μικρότερες συμφορές πού, μέσα καί σ' αὐτόν ἀκόμα τόν γεωγραφικό καί ἠθικό χῶρο ὅπου ἡ μεγάλη καταστροφή θᾶπρεπε νάναί ἡ τελευταία σελίδα, εἶναι ἀναγκαῖες γιά νά συμπληρώσουν ὅ,τι πίστευα πῶς δέ χρειάζεται συνέχεια καί συμπλήρωση.

Καί τώρα πού διδάχθηκα ὅτι καμμιά καταστροφή δέν ἀποτελεῖ ἕνα τέρμα, καί ὅτι ἔρχονται κι' ἄλλα μικρότερα δεινά πού τή συμπληρώνουν, λέω ὅτι, ὅπως ἔρχονται τὰ μικρότερα αὐτὰ δεινά πού ἀποδεικνύουν ὅτι καμμιά καταστροφή δέν εἶναι γεγονός ἀπόλυτο, ἔτσι μπορεῖ κάλλιστα νά ρθοῦν κάποτε καί συμβάντα καλά. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἱστορία μου δείχνει ὅτι καμμιά καταστροφή δέν εἶναι κάτι τὸ ἀπόλυτο, πρέπει νά πῶ ὅτι, ὅπως περσεύουν πάντα γεγονότα πού συμπληρώνουν τὸ κακό, τὸ ἀναγκαστικά σχετικό, ἔτσι μπορεῖ νά ρθοῦν καί γεγονότα πού εἶναι ταγμένα νά τὸ μειώσουν, ἐπανορθώνοντας ἔτσι, τοῦλάχιστον ὡς ἕνα σημείο πού ὀρίζει μόνον ὁ Θεός, τή ζημιὰ πού ἔγινε.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ — δηλαδή ἐκεῖνα πού μπορεῖ νά μειώσουν τὸ κακό — δέν ἦρθαν ἀκόμα καί δέν ξέρω πότε θά ρθοῦν. Ἦρθαν, ὅμως, ἐκεῖνα πού συμπληρώνουν τήν καταστροφή πού τήν ἔβλεπα σάν ἀπόλυτο τέρμα.

13

Πρὶν φύγω ἀπὸ τή Μυτιλήνη, εἶχα ἀκούσει ὅτι οἱ δυὸ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου, ὁ Δημήτριος καί ὁ Θωμᾶς, σκέφθηκαν γιά μιὰ στιγμή, μόλις ἔμαθαν ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπεσε, νά τὰ παρατήσουν ὅλα καί νά φύγουν γιά τήν Ἰταλία. Μαζί τους θᾶφευγαν καί οἱ «ἐπιφανέστεροι» Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου.

Ὅ,τι τοὺς συγκράτησε — καί τὰ διαβάζω ὅλ' αὐτὰ τώρα καί στὸ ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου τοῦ Χαλκοκονδύλη — δέν ἦταν τὸ αἶσθημα τῆς ἀλληλεγγύης μὲ τὸ φτωχὸ λαὸ πού θά τὸν ἄφηναν πίσω. Ἡ ἰδέα ὅτι εἶχαν χρέος νά μείνουν μὲ τὸ λαὸ τους δέ γεννήθηκε διόλου μέσα τους. Ποιὸς ἦταν, ἄλλωστε, ὁ λαὸς τους; Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ «ὑπὲρ τε τῆς πατρίδος καί τῶν ἀρχομένων πάντα καί ποιεῖν καί πάσχειν αἰρούμενος», ὅπως λέει ὁ Κριτόβουλος, «... τὸν ἐπικείμενον τῇ πόλει προφανῆ κίνδυνον ὁρῶν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς καί δυνάμενος αὐτόν ἐκσῶσαι..., οὐκ ἠθέλησεν». Ὡστόσο, ὁ Δημήτριος καί αὐτὸς ὁ Θωμᾶς δέν ἔμοιαζαν μὲ τὸν ἀδελφὸ τους. Καί ὑπάρχει, ἄλλωστε, κάποιο ἐλαφρυντικό γι' αὐτούς. Θέλω νᾶμαι ἐπιεικής· καί πρέπει νᾶμαι. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, δέν πρέπει νά χρησιμοποιοῦμε τὸ μεγαλεῖο ἐν ὅς ἀνθρώπου, τοῦ ἀσύγκριτου, ὡς μέτρο γιά νά κρίνουμε ἄλλους. Ἄν συγκρί-

νουμε τὸν κάθε ἄνθρωπο μὲ τὸν ἀσύγκριτο, θὰ πρέπει νὰ καταδικάσουμε ὅλους. Καὶ δὲν ἔχει κανένας μας τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κάμει· κι' ἀκόμα λιγώτερο ἔχω τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐγώ. Ἀλλὰ καὶ οἱ περιστάσεις ἦταν γιὰ τοὺς δυὸ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου διαφορετικές. Ποιὸς ἦταν, τάχα, ὁ λαὸς τους; Ποιὸ λαὸ τους ἔπρεπε νὰ αἰσθανθοῦν τὴν ἠθικὴ ἀνάγκη νὰ τὸν προστατεύσουν, μένοντας κοντά του;

Ἡ Πελοπόννησος ἦταν ἓνα χάος. Βασικὸς κορμὸς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἦταν, βέβαια, οἱ αὐτόχθονες Πελοποννήσιοι. Ὡστόσο, κάμποσα ἄλλα στοιχεῖα εἶχαν εἰσχωρήσει στὴν Πελοπόννησο. Ὁ Μάζαρις, γράφοντας τὸν «νεκρικό» του διάλογο «Ἐπιδημία ἐν Ἄιδου», ἐπαιξε κάπως μὲ τὸ ἠθικὰ κρίσιμο αὐτὸ θέμα. Ὡστόσο, δὲν ἦρθε καὶ σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὴν ἀλήθεια, ὅταν ἔγραψε, καὶ τὸ γράψε στὸ 1416, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα ἑνιαῖο σύνολο: «Ἐν Πελοποννήσῳ, ὡς καὶ αὐτὸς οἶδας, ξεῖνε, οἰκεῖ ἀναμίξ γένη πολιτευόμενα πάμπολλα, ὧν τὸν χωρισμὸν εὐρεῖν νῦν οὔτε ῥάδιον, οὔτε κατεπεῖγον· ἃ δὲ ταῖς ἀκοαῖς περιηχεῖται, ὡς πᾶσι δῆλα καὶ κορυφαῖα, τυγχάνει ταῦτα· Λακεδαίμονες, Ἰταλοί, Πελοποννήσιοι, Σθλαβῖνοι, Ἰλλυριοί, Αἰγύπτιοι καὶ Ἰουδαῖοι..., ὁμοῦ τὰ τοιαῦτα ἀριθμούμενα ἑπτὰ». Γιὰ ν' ἀνεβάσει ὁ Μάζαρις τὰ γένη στὸν ἀριθμὸ ἑπτὰ — ἐπειδὴ καὶ ὁ Ἡρόδοτος εἶχε γράψει: «Οἰκέει δὲ τὴν Πελοπόννησον ἔθνεα ἑπτὰ» — χῶρισε τοὺς Ἑλληνες σὲ «Λακεδαίμονες» καὶ Πελοποννησίους, πρᾶγμα ποὺ ἦταν, φυσικά, ἄτοπο. Ὡστόσο, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι, μολονότι ὁ βασικὸς κορμὸς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πληθυσμοῦ ἦταν οἱ Ἑλληνες, στὴν ἐπιφάνεια πρόβαλλαν καὶ ὅλα τ' ἄλλα γένη. Καὶ τὸ χειρότερο ἦταν ὅτι κι' αὐτοὶ οἱ Ἑλληνες δὲν εἶχαν τὴ συνείδηση ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ἴδια ἠθικὴ μονάδα. Δὲ φρόντισε κανένας — ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος δὲν πρόλαβε, ὡς δεσπότης τοῦ Μυστρά, νὰ τὸ ἐπιχειρήσει — νὰ κάμει τοὺς Ἑλληνες τῆς Πελοποννήσου νὰ αἰσθανθοῦν ὅτι εἶναι Ἑλληνες, νὰ συσπειρωθοῦν καὶ ν' ἀποτελέσουν μιὰν ἠθικὰ συνειδητὴ λαϊκὴ μονάδα. Πολὺ μεγαλύτερη συνείδηση ἐνότητας εἶχαν οἱ Ἀλβανοὶ τῆς Πελοποννήσου — κι' αὐτὸ ἦταν φυσικό, γιὰτ' εἶχαν ἔρθει ἀπὸ ἄλλοῦ καὶ εἶχαν ἀνάγκη νὰ μείνουν ἑνωμένοι — παρὰ οἱ Ἑλληνες. Ἡ μεγάλη προσπάθεια, ποὺ ἔγινε στὸν Μυστρά μὲ κέντρο τὸν Πλήθωνα, περιορίσθηκε σ' ἓναν κύκλο ἐκλεκτῶν Ἑλλήνων· ἦταν μιὰ προσπάθεια ποὺ οἱ περιστάσεις — καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου νὰ ἐξουσιοδοτήσει τὸν φιλόσοφο νὰ κατεβεῖ στὸ λαὸ καὶ νὰ τὸν ὀργανώσει — τὴν ἔκαμαν νὰ δεχθεῖ ἐπάνω τῆς τὴν ἀριστοκρατικὴ σφραγίδα. Ἡ ἀριστοκρατία εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀληθινὸς λαὸς μὲ

αίσθημα ενότητας και ευθύνης. Οί ἄριστοι κάνουν και τὸν λαὸν νὰ γίνεται ἄριστος. Ὡστόσο, πρέπει οἱ ἄριστοι — γιὰ νὰ σημειωθεί τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ — νὰ ἐπικοινωνήσουν μετὰ τὸν λαόν, νὰ μιλήσουν στὴν ψυχὴ του, νὰ τὸν σηκώσουν στὸν ὤμο τους. Κι' αὐτὸ δὲν ἔγινε στὴν Πελοπόννησο.

Δὲν ἦταν, λοιπόν, καὶ ἀπόλυτα ἀφύσικο καὶ ἠθικὰ ἀσύλληπτο τὸ ὅτι οἱ δύο Παλαιολόγοι τῆς Πελοποννήσου σκέφθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν λαὸν ποὺ δὲν τὸν ἐνιωσαν δικό τους. Εἶναι ζήτημα ἂν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου, προπάντων οἱ βασιανισμένοι καὶ ἀπροστάτευτοι κάτοικοι τῶν χωριῶν, ἐνιωσαν τοὺς δύο δεσπότες δικούς τους. Προσπάθησα πολλές φορές — ἀλλὰ χωρὶς οἱ σκέψεις μου νὰ χουν θετικὸ ἀποτέλεσμα — νὰ μαντέψω τί θὰ αἰσθάνθηκαν καὶ τί θὰ σκέφθηκαν οἱ φτωχοὶ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου, οἱ κουρασμένοι χωρικοὶ μας ποὺ δὲν εἶχαν καιρὸ καὶ ἄνεση γιὰ νὰ καλλιεργοῦν μέσα τους αἰσθήματα, ὅταν θὰ πληροφορήθηκαν ὅτι ἔπεσε ἡ Βασιλεύουσα καὶ ὅτι ἔσβησε ἡ αὐτοκρατορία. Γιὰ τοὺς βασιανισμένους αὐτοὺς ἀνθρώπους, ἡ αὐτοκρατορία ἦταν, καὶ πρὶν σβῆσει, ἀθέατη.

14

Οἱ δύο δεσπότες τῆς Πελοποννήσου καὶ οἱ ἐπιφανέστεροι γύρω τους παράτησαν τὴ σκέψη νὰ φύγουν γιὰ τὴν Ἰταλία, ὅταν ὁ πορθητῆς Μωάμεθ τοὺς ἔδωσε νὰ καταλάβουν ὅτι εἶναι ἀνεκτοί, ἀρκεῖ νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν ὑπέρτατο κύριο. Ὡστόσο, τὴ στιγμὴ ποὺ, μ' ὅλη τὴν καταστροφὴ ποὺ εἶχε σημειωθεί, ἦταν ἐτοιμοὶ νὰ βολευτοῦν μέσα στὴ νέα κατάσταση, ξεσηκώθηκαν οἱ Ἄλβανοὶ τῆς Πελοποννήσου μετὰ σκοπὸν νὰ πάρουν τὴ χώρα στὰ δικά τους χέρια καὶ νὰ ὀρίσουν αὐτοὶ τὸν νέο δεσπότη. Κι' αὐτὸ ἔγινε τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔτος ποὺ ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολη. Κ' ἔσωσε, στὸ τέλος, τοὺς δύο Παλαιολόγους — αὐτὴ εἶναι ἡ εἰρωνεῖα τῆς τύχης, ἀλλὰ καὶ ἡ φοβερὴ κακία τῆς ἱστορίας — ὁ ἐχθρὸς τοῦ Γένους μας, ὁ πορθητῆς Μωάμεθ.

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γράφει: «Μέτειμι δὲ ἐφ' οὗ ἦια λέξων ἐφεξῆς λόγου, ὡς οἱ ἀπὸ Πελοποννήσου ἡγεμόνες» (δηλαδή, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς) «ὠρμηντο μὲν φεύγειν ἐπὶ Ἰταλίας, καὶ Ἑλλήνων ὅσοι ἐνώκουν τὴν νῆσον οἱ ἐπιφανέστεροι, ὡς δὲ σφίσι σπονδὰς ὁ βασιλεὺς» (δηλαδή, ὁ Μωάμεθ) «ἐποιήσατο, οὐκέτι διεννοῦντο ἀπιέναι, ἀλλ' ἐμμένοντες περιέπεσον ξυμφορᾷ οὐ σμικρᾷ τινι οὐδὲ ἐπιτυχούσῃ». Ἡ φράση αὐτὴ μὲ κάνει νὰ λέω ὅτι κι' αὐτὸς ὁ Λαόνικος, ὁ ὑπερήφανος Ἀθηναῖος, θεωροῦσε σωστότερο καὶ φρονιμώτερο νὰ εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ δύο Παλαιολόγοι τὴν Πελοπόννησο, καὶ γενικὰ τὴν Ἑλλάδα, παρὰ νὰ ἐκτεθοῦν στὸν

κίνδυνο πού προκάλεσε ή εξέγερση τῶν Ἀλβανῶν. Θα ξεσηκώ-
νονταν, ὅμως, καί οἱ Ἀλβανοί, ἂν δέν ἄκουγαν ὅτι οἱ Παλαιολό-
γοι εἶχαν σκεφθεῖ νά φύγουν καί ν' ἀφήσουν τήν Πελοπόννησο
στήν τύχη της;

«Ὡς γάρ ἐώρων αὐτούς οἱ Ἀλβανοί παρασκευαζομένους ἀ-
παίρειν, οὐκέτι ἤθελον πείθεσθαι, ἀλλά συνίσταντο μὲν πρὸς ἀλ-
λήλους καί συνώμνυτο ὡς ἐπιθησόμενοι τῇ Πελοποννήσῳ. Ἐ-
πραττον δέ ταῦτα ἐνάγοντος Πέτρου τοῦ χωλοῦ, ἀνδρὸς τὸν τρό-
πον οὐκ ἀγαθοῦ, δεξιοῦ δέ ἄλλως καί καθηγουμένου τοῖς Ἀλβα-
νοῖς τὴν ἐσθήγησιν ταύτης τῆς ἀποστάσεως. Ἐνήγε δέ ἐπικείμενος
ὥστε ἀφίστασθαι ἀπὸ Ἑλλήνων καί σφίσιν ἡγεμόνα ἐλέσθαι ὃν ἂν
αὐτοὶ ἔλυνται. Καί ὤρμητο μὲν ὡς ξυμβήσοντες τοῖς ἡγεμόσι,
μετὰ δέ διεκωλύθησαν. Καί ἐπεκαλοῦντο μὲν καί Ἑλλήνων ἄλλων
ἐς τὴν ἐσθήγησιν ταύτην ἐπιστάτην ἀξιούντες γενέσθαι· τελευ-
τῶντες δέ ἐστήσαντο» (φαίνεται ὅτι δέ μπορούσαν νά βροῦν ἕναν
κατάλληλο ἄνθρωπο στοὺς κόλπους τους) «Ἐμμανουῆλον τοῦ
Καντακουζηναίων γένους ἡγεμόνα τε σφίσι, καί τὰ τῶν Ἑλλήνων
ἦγον καί ἔφερον, καί ὑποζύγια μὲν καί ζῶα ὅσα εἶχον οἱ Ἕλληνες,
ἐληίζοντο στρατευόμενοι. Εἰσὶ τὸ γένος τοῦτο νομάδες ἅπαντες,
καί οὐδεμῆ σφίσι χρονίαν τὴν διατριβὴν ποιούμενοι». Ἄκουσα ὅτι
ὁ Μανουήλ Καντακουζηνὸς καταγόταν (θάταν μᾶλλον ἐγγονός
του παρὰ γιός του) ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, πρωτότοκο γιὸ τοῦ Ματ-
θαίου πού εἶχε γίνει συμβασιλεύς. Εἶναι περίεργο πῶς, ὅταν πέ-
θανε ὁ Ματθαῖος στὸ ἔτος 1383, δέν τὸν διαδέχθηκε ὡς δεσπότης
τοῦ Μορέως ὁ πρωτότοκος γιός του, πού εἶχε τ' ὄνομα τοῦ αὐτο-
κράτορος παπποῦ του, καί τὸν διαδέχθηκε ὁ ἐπιτόλαιος Δημή-
τριος. Γιὰ τὸν πρωτότοκο Ἰωάννη δέ μπόρεσα ποτέ μου νά πλη-
ροφορηθῶ κάτι τὸ θετικό. Λένε, πάντως, ὅτι ἀπὸ τὸ περίεργο αὐτὸ
πρόσωπο, πού τὰ βήματά του δέν τὰ παρακολούθησε κανένας,
καταγόταν ἄμεσα ὁ Μανουήλ πού δέχθηκε νά πάρει ἀπὸ τοὺς ἐπα-
ναστατημένους Ἀλβανούς τὴν ἐντολή νά ρίξει τοὺς Παλαιολόγους
τὸν ἴδιο χρόνο πού ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε πέσει γιὰ νά σώσει τ'
ὄνομα τοῦ Γένους μας. Ὅπως βλέπω διαβάζοντας τὸ ἀντίγραφο
τοῦ Χρονικοῦ του, κι' ὁ Σφραντζῆς ἀπόρησε γιὰ τὴ στάση αὐτὴ
τοῦ Μανουήλ : «Τῷ αὐτῷ δὴ φθινοπώρῳ...» τοῦ ἔτους 1453 «τελέως
ἐπανεστήσαν οἱ τῆς Πελοποννήσου Ἀλβανῖται κατὰ τῶν δεσπο-
τῶν καί αὐθέντων αὐτῶν, καί τὸν Καντακουζηνὸν Μανουήλ δε-
σπότην τάχα πεποιήκασι, περὶ οὗ οὐκ οἶδα τί εἶπεῖν, πόθεν καί διὰ
τί οὕτως ἐπεχειρίσθη».

Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀλβανῶν κράτησε ὀλόκληρο χρόνο. Πολ-
λοὶ Ἕλληνες τῆς ὑπαίθρου ἀναγκάσθηκαν νά προσχωρήσουν στήν

ἐπανάσταση, ἀλλὰ καὶ κάμποσοι ἐπιχώριοι ἄρχοντες, ποὺ δὲν ἀνέχονταν τὴ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία τῶν Παλαιολόγων, βόηθησαν καὶ πῆραν ὑπεύθυνες πρωτοβουλίες. Οἱ Ἄλβανοι — δηλαδή, οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἡγεσία — ζήτησαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο Μωάμεθ νὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ κρατήσουν τὴν Πελοπόννησο (οἱ Παλαιολόγοι εἶχαν στριμωχτεῖ καί, κλεισμένοι σὲ μερικὰ κάστρα, ἦταν ἀδύνατο ν' ἀντιδράσουν)· «ἔπρασον» οἱ Ἄλβανοι, ὅπως γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης, «ἐς τὰς θύρας τοῦ βασιλέως» (δηλαδή, τοῦ Μωάμεθ) «ἐπιτραπήναι σφίσι τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἐπηγγέλονται καὶ στρατὸν καὶ πόλεις αὐτοῦ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, καὶ φόρον ἐπέτειον πολὺν ἀπάγειν τῷ βασιλεῖ». Ὡστόσο, ὁ σουλτάνος προτίμησε νὰ ὑποστηρίξει τοὺς Παλαιολόγους, τὸν Δημήτριο καὶ τὸν Θωμᾶ, ποὺ κι' αὐτοὶ ζήτησαν τὴν προστασία καὶ συνδρομὴ ἐκείνου ποὺ, λίγους μῆνες πρὶν, εἶχε μπεῖ θριαμβευτῆς στὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1453, ἔστειλε ὁ Μωάμεθ τὸν Ὁμέρ ἢ Ὁμάρ (τὸν Ἀμάρη, ὅπως τὸν γράφει ὁ Σφραντζῆς), γιὸ τοῦ γέρου Τούραχάν-μπεη, «εἰς βοήθειαν τῶν δεσποτῶν τῇ αἰτήσει αὐτῶν, καὶ μικρὸν τι κακώσαντος τοὺς Ἄλβανίτας... ἐπανέστρεψεν». Ἔτσι, ἡ πρώτη βοήθεια ποὺ πρόσφερε ὁ σουλτάνος στοὺς Παλαιολόγους τῆς Πελοποννήσου δὲν ἦταν ἀποτελεσματικὴ.

15

Ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1453, ποὺ δόθηκε ἡ πρώτη βοήθεια στοὺς Παλαιολόγους, ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1454 ποὺ δόθηκε ἡ δεύτερη καὶ ἀποτελεσματικὴ βοήθεια, τὰ θλιβερά γεγονότα τῆς Πελοποννήσου συνυφαίνονται μὲ προσωπικὲς περιπέτειες καὶ μεγάλες ψυχικὲς δοκιμασίες τοῦ φίλου μου Γεωργίου Σφραντζῆ. Καὶ συνυφαίνονται τόσο πολὺ, ποὺ θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ συνδυάσω κ' ἐγὼ στὴν ἀφήγησή μου τὰ βήματα καὶ παθήματα τοῦ φίλου μου μὲ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα.

Ὅσο ἔμεινα στὴ Μυτιλήνη, δὲ μπόρεσα νὰ μάθω τί εἶχε ἀπογίνει ὁ Σφραντζῆς. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔφθαναν ἦταν φοβερές. Ἡ τύχη ἐκείνων ποὺ ἔπεσαν στὰ χέρια τοῦ σουλτάνου ἦταν τραγικὴ. Ἀφοῦ σκότωσε ὁ Μωάμεθ τὸν Λουκᾶ Νοταρᾶ καὶ τοὺς γιούς του, «προστάξας μετὰ ταῦτα ἐθανάτωσε πολλοὺς εὐγενεῖς ἄρχοντας», ὅπως διαβάζω τώρα καὶ στὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, «τὸν τῶν Ἐνετῶν ἄγγαρον καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, τὸν ἀστάνδην τῆς Καταλονίας καὶ τοὺς δύο υἱούς αὐτοῦ. Εἶτα ἤθελεν θανατῶσαι καὶ τὸν Κονταρίνον καὶ ἑτέρους εὐγενεῖς τῶν Ἐνετῶν, οἱ χρήματα δώσαντες καὶ ἐπαγγειλάμενοι τῷ Σογᾶν μπασιᾶ τοῦ ζῆν ἐχαρίσθησαν». Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔφθασε, ὅσο ἤμουν στὴ Μυτιλήνη, καμμιά πληροφορία σχε-

τική με τὴν τύχη τοῦ Σφραντζῆ, μ' ἔκανε νὰ φοβᾶμαι ὅτι εἶχε σκοτωθεῖ. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λεονάρδος ἔφθασε στὴ Χίο, κ' ἔτσι μάθαμε ὅτι σώθηκε. Γιὰ τὸν καρδινάλιο Ἰσίδωρο εἶχαμε, ἐπίσης, πληροφορηθεῖ ὅτι, ἀφοῦ φόρεσε τὰ ράκη ἐνὸς σκοτωμένου ζητιάνου, πουλήθηκε ἀπὸ ἓνα Τουρκο στὸν Γαλατᾶ, κ' ἔτσι, ἀφοῦ ἐλευθερώθηκε, γύρισε στὴν Ἰταλία περνώντας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Διαβάζω τώρα στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Χαλκοκονδύλη: «Ἐνταῦθα ἔάλω καὶ Ἰσίδωρος καρδινάλιος Σαβίνων, καὶ ὡς ἤχθη ἐς Γαλατίαν» (δηλαδή, στὸν Γαλατᾶ) «ἀπεδόθη, καὶ ἐσβᾶς ἐς ναῦν ἀπέδρα ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον. Εἰ μὲν οὖν αὐτὸν ἔγνω ὁ βασιλεὺς» (ὁ Μωάμεθ) «ὡς εἶη καρδινάλιος Ἰσίδωρος, ἀνεῖλέ τε αὐτὸν καὶ οὐκ ἀνίει διαφυγεῖν· νῦν δὲ οἰόμενος αὐτὸν τεθνάναι οὐκ ἐποιεῖτο λόγον οὐδένα». Καὶ νόμισε ὁ Μωάμεθ ὅτι ὁ Ἰσίδωρος εἶχε σκοτωθεῖ, ἐπειδὴ ὁ σκοτωμένος ζητιάνος, ποὺ τὰ ράκη του φόρεσε ὁ καρδινάλιος, βρέθηκε ντυμένος καρδινάλιος. Ἔτσι, οἱ Τουρκοὶ ἔκοψαν τὸ κεφάλι τοῦ ζητιάνου καὶ περιφέροντάς το θριαμβευτικά, θαρροῦσαν ὅτι δείχνουν στ' ἀλαλάζοντα πλήθη τῶν ἀσεβῶν τὸ κεφάλι τοῦ σκοτωμένου Ἰσιδώρου. Ἀφοῦ δὲν εἶχα ἀκούσει τίποτε γιὰ τὸν Σφραντζῆ, νόμιζα ὅτι θὰ εἶχε πέσει, μαζί μὲ τὸν ἀγαπημένο του αὐτοκράτορα, στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ.

Βρισκόμουν πιά στὴν Κρήτη, ὅταν ἔμαθα ὅτι ὁ Σφραντζῆς εἶχε αἰχμαλωτισθεῖ, ὅτι ὁ Τουρκοὺς ποὺ τὸν ἔπιασε, μὴ γνωρίζοντας ποιὸν εἶχε στὰ χέρια του, τὸν πούλησε, καὶ ὅτι γλύτωσε ἔτσι κι' αὐτὸς διαφεύγοντας στὴν Πελοπόννησο. Ὡστόσο, ἡ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιὰ του (θαρρῶ πῶς ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ζοῦσαν πιά μονάχα δυὸ) εἶχαν μείνει στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ.

Διαβάζοντας τώρα τὸ Χρονικὸ του, κατατοπίζομαι στὶς λεπτομέρειες. Μιλώντας ὁ Σφραντζῆς γιὰ τὴν πρώτη βοήθεια, ποὺ ἔστειλε ὁ Μωάμεθ — τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1453 — στοὺς Παλαιολόγους τῆς Πελοποννήσου, προσθέτει: «Ἐν ᾧ δὴ χρόνῳ καὶ μηνὶ ἀνεῖλεν αὐτοχειρὶα τὸν φίλτατόν μου υἱὸν Ἰωάννην ὁ ἀσεβέστατος καὶ ἀπηνέστατος ἀμηρᾶς, ὃς δῆθεν ἐβούλετο τὴν ἀθέμιτον σοδομίαν πράξαι κατὰ τοῦ παιδὸς χρόνων ὄντος δεκατεσσάρων καὶ μηνῶν ὀκτῶ παρὰ ἡμέραν μίαν· κατὰ δὲ φρόνησιν καὶ ἡλικίαν ὡσὰν πλειόνων ἐτῶν ἦν. Οἴμοι τῷ δυστυχεῖ καὶ ἀθλίῳ γενέτη! Τῷ αὐτῷ δὲ Δεκεμβρίῳ ἀπῆλθον κάγῳ ἐς τὸ Λεοντάρην καὶ τὸν δεσπότην κύρ Θωμᾶν τὸν πορφυρογέννητον προσεκύνησα· καὶ εἰς τὴν δουλοσύνην αὐτοῦ προσεδέξατό με, καὶ τὸ χωρίον τὴν Κερτέζην εὐηργέτησέ μοι ἀργυροβούλλῳ. Καὶ πρὸς τοὺς δεσπότης Σερβίας τὸν συμπενθερὸν καὶ γαμβρὸν αὐτοῦ ἠτοίμασεν ἀπελθεῖν με τῷ ἔαρι

του αὐτοῦ ἔτους» (δηλαδή, τοῦ 1454) «διὰ πολλὰς καὶ ἀναγκαιᾶς δουλείας ὠφελίμους ἀνὰ τούτων. Καὶ ἐτοιμασθεὶς παρεγενόμεν ἰς Μοθώνην, ἵνα διὰ πλευσίμου ἐκεῖθεν ἀπέλθω εἰς Ἐπίδαυρον τῆς Ἰλλυρίας κάκειθεν εἰς τὴν Σερβίαν· καὶ ἐξεκόπην τῆς ὁδοῦ διὰ τὴν γενομένην σύγχυσιν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ἕνεκεν τῆς φυγῆς τοῦ γυναικαδέλφου τοῦ δεσπότη κυρ Θωμᾶ, υἱοῦ Κεντηρίωνος τοῦ πριγκίπου, ἀπὸ τῆς τοῦ Χλουμουτζίου φυλακῆς». (Ὁ Ἰωάννης Ἀσάν, νόθος γιὸς τοῦ Κεντηρίωνος Ζαχαρία, προσχώρησε, μαζί με τὸν Νικηφόρο Λουκάνη, στοὺς ἐπαναστατημένους Ἀλβανούς). «Ἐν τῷδε τῷ τοῦ καιροῦ διαλείμματι ὁ ἀμηρᾶς ἀπῆλθεν κατὰ τῆς Σερβίας... Καὶ ἀπῆλθον ἐγὼ διὰ θαλάσσης εἰς τὴν Πάτραν, κάκειθεν διὰ τῆς Βοστίτζας διελθὼν πέραν εἰς Αἰτωλίαν, καὶ τῇ πρώτῃ Σεπτεμβρίου τοῦ... ἔτους» 1454 «ἔφθασα εἰς τὴν Αἴνον, ἵνα καιρόν τινα ἐκεῖσε διαβιβάσω ἀποκρύφως, ἕως οὗ ὁ ἀμηρᾶς διὰ τοῦ τῆς Σοφίας μέρους ἐπαναστρέψη εἰς Ἀδριανούπολιν, καὶ ἐλεύσωμαι κάγώ, ἵνα τοὺς οἰκείους μου αἰχμαλωτισθέντας ἐξαγοράσω». Ἡ φράση αὕτη δείχνει ὅτι ὁ Σφραντζῆς ἐπικοινωνοῦσε με τοὺς δικούς του καὶ εἶχε θετικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τους. Εἶχε μάλιστα τὴ δυνατότητα, ἂν καὶ δὲν εἶχε περάσει παρὰ μόνον ἕνα χρόνος ἀπὸ τὴν ἄλωση, νὰ πάει στὴν Ἀδριανούπολη, στὴν ἔδρα τοῦ σουλτάνου, χωρὶς νὰ φοβᾶται ὅτι θὰ τοῦκαναν κακό. «Καὶ ἐλθόντος τοῦ ἀμηρᾶ ἐν τῇ Ἀδριανουπόλει παρεγενόμεν κάγώ ἐκεῖσε, καὶ παρὰ τοῦ πρώτου ἵπποκόμου τοῦ ἀμηρᾶ τοῦνομα Ἰμπραὶμ τζελεπὴ ἐξηγόρασα τὴν ἐμὴν σύνευνον, οὐκ αὐτὴν μόνην ἀλλὰ καὶ τὴν μετ' αὐτῆς Χρυσοβεργίαν, καὶ ἐν τῇ Πάτρᾳ τῷ Φεβρουαρίῳ μηνί» (τοῦ 1455) «μετ' αὐτῶν ἐπανέστρεψα, πολλὰ κακοπαθήσας καὶ καταναλώσας ἐν τῇδε τῇ ἀποδημίᾳ». Γιὰ τὸν γιό του Ἰωάννη θὰ πληροφορήθηκε ἐκεῖ, ἂν δὲν τῶξερε ἀπὸ πρὶν, ὅτι τὸν εἶχε σκοτώσει μετὰ τὸ χέρι του ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος, ὅταν ὁ ἔφηβος (ὅπως λέει ὁ Σφραντζῆς στὸ μικρότερο χρονικὸ του) δοκίμασε νὰ σκοτώσει αὐτὸς τὸν Μωάμεθ (καὶ τὸ δοκίμασε, ὅταν ὁ τελευταῖος θὰ τοῦ ζήτησε νὰ ὑποκύψει στὶς ἀθέμιτες ἐπιθυμίες του). Πῶς, ὅμως, δὲ ζήτησε ἢ δὲν κατάφερε ὁ Σφραντζῆς νὰ ἐξαγοράσει τὴν κόρη του Θάμαρ ποὺ τὴν εἶχε ὁ σουλτάνος κι' αὐτὴν στὸ σεράγι του;

«Καὶ ὅτε ἐγὼ εἰς Ἀδριανούπολιν διέτριβον» — ἔτσι συνεχίζει ὁ Σφραντζῆς τὴν ἀφήγησή του — «τῷ Ὀκτωβρίῳ δὲ μηνί ἦλθεν ὁ Τουραχάνης μετὰ τῶν υἱῶν αὐτοῦ καὶ πολλῶν στρατοπέδων εἰς βοήθειαν τῶν αὐθεντῶν καὶ δεσποτῶν» (τῶν Παλαιολόγων τῆς Πελοποννήσου) «καὶ τοὺς Ἀλβανίτας παντελῶς ἐδούλωσεν τοὺς ποτε ἀφηνιάσαντας, καὶ τὸν ψευδοδεσπότην αὐτῶν» (τὸν Μα-

νουήλ Καντακουζηνό) «έδίδωξεν. Ἐν ᾧ δὴ χρόνῳ καὶ τῇ β' Ἰανουαρίου μηνός» (τοῦ 1455) «έγεννήθη τῷ δεσπότη κυρ Θωμᾶ ὁ κυρ Μανουήλ ὁ Παλαιολόγος» (ὁ δεύτερος, δηλαδή, γιός του). «Καὶ τῷ Σεπτεμβρίῳ μηνὶ τοῦ... έτους» 1455 «ἀπέθανε Θάμαρ ἡ καλή μου θυγάτηρ, αἰχμάλωτος οὔσα ἐν τῷ τοῦ ἀμηρᾶ σεβραγίῳ λοιμῶδει νόσῳ, οὔσα έτῶν ιδ' καὶ μηνῶν πέντε... Οἶμοι, οἶμοι τῷ ἀθλίῳ γενέτη! Καὶ τῇ κε' τοῦ Ὀκτωβρίου ἀπεστάλην πρέσβυς πρὸς τὴν τῶν Ἐνετῶν ἀριστοκρατίαν, δουκὸς ὄντος έτι αὐτοῦ τοῦ Φραγκίσκου Φούσκαρι... Καὶ τῇ ς' τοῦ Ἀπριλίου» (τοῦ 1456) «έπανέστρεψα εἰς τὴν Πάτραν...».

Με συγκινεῖ πού βλέπω τόσο συχνὰ γραμμένο τ' ὄνομα τῆς ἀγαπημένης μου Πάτρας. Γιατί δὲ γύρισα κ' ἐγὼ ἐκεῖ; Στὸ βάθος, ἐπιθυμοῦσα νὰ γυρίσω στὴν Πάτρα. Τώρα πού διαβάζω ὅτι ὁ Σφραντζῆς, καὶ μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφή, πῆγε στὴν Πάτρα καὶ εἶχε κέντρο του τὴν πόλη μὲ τὴν ὠραιότερη δύση τοῦ κόσμου, αἰσθάνομαι τὸν ἑαυτό μου ένοχο. Τὴν ἀπαρνήθηκα, τάχα, τὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα; Ὁχι· δὲν τὴν ἀπαρνήθηκα. Κάτι μέσα μου λέει ὅτι ἂν, ἀπὸ τὸ 1431, δὲν ξαναπῆγα στὴν Πάτρα, μιὰ ὑπέρτερη δύναμη μ' ἐμπόδισε νὰ τὸ κάμω, ἡ δύναμη ἐκείνη — ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ — πού δὲ μ' ἀφήνει νὰ ἱκανοποιῶ τὶς βαθύτερες ἐπιθυμίες μου.

16

Τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος τῶν Ἀλβανῶν στὴν Πελοπόννησο τὴν περιγράφει, μὲ πολλές λεπτομέρειες, ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης πού θὰ ἐξακολουθοῦσε, φαντάζομαι, νὰ ζεῖ στὸν Μυστρά, καὶ πού, ὅπως δὲν εἶδα ἐγὼ ξανά τὴν Πάτρα, δὲ θὰ κατάφερε κι' αὐτὸς νὰ ξαναδεῖ τὴν Ἀθήνα.

Ἄφοῦ ἡ βοήθεια πού ἔστειλε ὁ σουλτάνος, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1453, δὲν ἦταν ἀποτελεσματική, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἐπόμενου έτους ξεκίνησε ὁ ἴδιος ὁ γέρος πιά Τουραχάν-μπεις (πού ἕνα - δυὸ χρόνια ἀργότερα πέθανε), ὁ «χρήσιμος ἐκεῖνος μπεηλέρμπεις Τουραχάνης», ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Σφραντζῆς, γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς Παλαιολόγους νὰ καταπνίξουν τὴν ἐπανάσταση τῶν Ἀλβανῶν. Ὁ ἔμπειρος καὶ συνετὸς Τουραχάν, «ἀφικόμενος σὺν τῷ στρατῷ ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον, καὶ συγγενόμενος τοῖς ἡγεμόσιν ἐφ' ᾧ βουλευσασθαι ὅπως ποιήσωνται τὸν πόλεμον», εἶπε στοὺς δυὸ Παλαιολόγους (ὅπως διαβάζω στὸ βιβλίο τοῦ Χαλκοκουνδύλη) λόγια σοφά: «ὦ βασιλέως Ἑλλήνων παῖδες, ἀνάγκη μέντοι καὶ ὑμῶν τινὰ αὐτοῦ παρεῖναι ἐς τὸν πόλεμον. Καὶ γὰρ ἂν ὀρῶντες ὑμᾶς οἱ πολέμιοι θᾶπτον ἂν προσχωροῖεν, ἰδόντες οὐδέν τι σφίσιν ἀνήκεστον ἐσόμενον ὑφ' ὑμῶν. Ἡμῶν δὲ διαφόρων τε ὄντων, καὶ δεδιό-

τες, οὐκ ἂν πάνυ τι ῥαδίως ἐθέλοιεν προσχωρεῖν οἷα δειμαίνοντες, καὶ οὕτω ῥαδίως ἂν κατορθοῖτο ὑμῖν τὰ πράγματα ἐς τὸ παρόν». Ὁ Τουραχάν-μπεης ἤξερε καλὰ ὅτι οἱ ἐπαναστατημένοι Ἄλβανοὶ καὶ Ἕλληνες, ἔχοντας μάθει τί τράβηξαν οἱ κάτοικοι τῆς Βασιλεύουσας μετὰ τὴν ἄλωση, δύσκολα θὰ παραδίνονταν στοὺς Τούρκους, κ' ἔτσι ἔδωσε τῇ σωστῇ συμβουλῇ νὰ πᾶνε μπροστὰ ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς, γιὰ νὰ ὑποκύψουν οἱ ἐπαναστάτες εὐκολώτερα. Καί, προεξαφλώντας τὴ νίκη, ἔδωσε στοὺς δυὸ ἀδελφοὺς Παλαιολόγους, καὶ ἄλλες συμβουλές: «Τόδε μέντοι παραινῶ ὑμῖν, ὡς μηκέτι τοῦ λοιποῦ διαίτη διαχρῆσθαι τῇ αὐτῇ ἐς τοὺς ὑπηκόους ὑμῶν» — ὁ Τουραχάν ἤξερε ὅτι οἱ δυὸ δεσπότες δὲν διοικοῦσαν τὴν Πελοπόννησο μὲ τὸν καλύτερο τρόπο — «ἀλλὰ τοὺς ἀγαθοὺς μέντοι ἀμείβεσθαι κατὰ τὸ δυνατόν, τοὺς δὲ κακοὺς τιμωρεῖσθαι κατὰ δύναμιν... Δύο γὰρ ταῦτα καὶ Τούρκους ἐποίησε μέγα δύνασθαι, σπουδῇ τε ἅμα τὸ παρεῖναι ἀπανταχῇ καταλαμβάνοντας ὅτου ἂν δέοιντο, καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἀμείβεσθαι ἐς τὰ μάλιστα...».

Ἡ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση τῶν Τούρκων ἦταν, τούτῃ τῇ φορᾷ, ἀποτελεσματικὴ. Οἱ ἐπαναστάτες διαλύθησαν, καὶ ἡ Πελοπόννησος παραδόθηκε πάλι στοὺς Παλαιολόγους. Μετὰ τὴ νίκη, ἔδωσε ὁ Τουραχάν νέες σοφές συμβουλές στοὺς δυὸ ἀδελφοὺς, ξέροντας καλὰ ὅτι μονάχα ὁ κίνδυνος τοὺς εἶχε κάμει νὰ μονιάσουν. Καὶ τοὺς εἶπε: «ὦ βασιλεῖς Ἑλλήνων, ἐμοὶ μὲν καὶ πρότερον τῆδε συγγενομένῳ εἴρηται ἱκανῶς ἐς ὑμᾶς ἃ φρονῶν τυγχάνω περὶ τὰ ὑμέτερα πράγματα. Καὶ νῦν δὲ τοσόνδε ἂν λέγοιτο, ὡς ὁμονοοῦσι μὲν πρῶτα ὑμῖν ἔσται ἄφθονα τάγαθά, διενεχθεῖσι δὲ καὶ δίχα γενομένοις τάναντία τούτων... Ταῦτα εἰπὼν καὶ δεξιωσάμενος τοὺς ἡγεμόνας ἀπήλαυνε».

Ἡ συμβουλὴ τοῦ Τουραχάν-μπεη δὲν εἰσακούσθηκε. Μόλις πέρασε ὁ κίνδυνος ποὺ ἀπέιλησε καὶ τοὺς δυὸ μαζί, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς ἤρθαν σὲ σύγκρουση. Δὲν κατάλαβαν — ἡ θυσία τοῦ ἀδελφοῦ τους Κωνσταντίνου δὲν τοὺς δίδαξε πολλὰ πράγματα — ὅτι ὁ μέγας κίνδυνος δὲν ἦταν οἱ Ἄλβανοί. Ὁ μέγας κίνδυνος ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι ποὺ τοὺς βόηθησαν γιὰ νὰ καταστείλουν τὴν ἐπανάσταση τῶν Ἄλβανῶν. Καὶ δὲν ἀρκέσθησαν οἱ δυὸ Παλαιολόγοι νὰ συγκρουσθοῦν μεταξύ τους· δὲν πλήρωναν καὶ στὸν σουλτάνο «τοὺς ἐπετεῖους φόρους» ποὺ εἶχαν ὑποχρεωθεῖ — προπάντων μετὰ τὴ βοήθεια ποὺ τοὺς ἔδωσε — νὰ πληρώνουν. Κατάφερναν, τάχα, νὰ εἰσπράττουν τοὺς φόρους ἀπὸ τοὺς Ἄλβανούς καὶ γενικώτερα ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου; Ὁ Κριτόβουλος λέει ναι, καὶ προσθέτει ὅτι τοὺς κατακρατοῦσαν ξοδεύοντάς τους

«εἰς ἀκαίρους δαπάνας ἰδίας». Καὶ ἂν ἀκόμα ὑποθέσω ὅτι ὁ Κριτόβουλος δὲν ἔχει δίκιο, τὸ γεγονός ὅτι, ἀφιερωμένοι στὸν ἀνόητο ἐμφύλιο πόλεμο μεταξύ τους, δὲ φρόντισαν ν' ἀναδιοργανώσουν κάπως τὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ εἰσπράξουν τὰ χρήματα ποῦ ἔπρεπε νὰ δώσουν στὸν σουλτάνο, τοὺς βαρύνει κι' αὐτὸ πολὺ.

17

Μὲ τὴν καθαρὴν τοῦ γλωσσικῆ διατύπωση, ποῦ δείχνει ὅτι εἶχε καὶ μεγάλη διαύγεια πνεύματος, γράφει ὁ Κριτόβουλος, προσπερνώντας μὲ λίγα λόγια τὸ ἐπεισόδιο ποῦ σήμανε ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀλβανῶν, τ' ἀκόλουθα :

«Οἱ γὰρ τῆς Πελοποννήσου δεσπότες, τῆς Βυζαντίδος ἀλούσης, εὐθύς νεωτερισάντων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ἰλλυριῶν» (δηλαδή, τῶν Ἀλβανῶν) «καὶ ἐπαναστάντων αὐτοῖς, καλοῦσιν ἐς ἐπικουρίαν τὸν βασιλέα» (τὸν Μωάμεθ), «ὑπεσχημένοι τούτῳ δασμὸν ἐτήσιον ἀποφέρειν ἀπὸ Πελοποννήσου χρυσίου στατήρας ἑξακισχιλίους. Βασιλεὺς δὲ δέχεται τούτοις ξυμμαχήσειν, καὶ παρέχει στρατιάν ἱκανὴν αὐτοῖς. Οἱ δὲ ξὺν ταύτῃ καταγωνισάμενοι τοὺς Ἰλλυριοὺς δουλοῦνται τελείως καὶ φόρου ποιοῦνται ὑποτελεῖς. Μετὰ ταῦτα γε μὴν, τὸν δασμὸν ἀπαιτοῦντος τοῦ βασιλέως, οὐκ ἀπεδίδουν ῥαδίως, πλαττόμενοί τε κενὰς αἰτίας αἰεὶ καὶ ἀναβολὰς οὐ καλὰς, καίτοι γε λαμβάνοντες αὐτοὶ τὸν δασμὸν παρὰ τῶν Ἰλλυριῶν ἐτησίως ἐφ' ᾧ καταβάλλειν τῷ βασιλεῖ· οἱ δὲ ἀνήλισκον ἐς ἀκαίρους δαπάνας ἰδίας, παρακρουόμενοι τὸν βασιλέα. Πέμπων οὖν πολλάκις πρὸς αὐτοὺς οὐδὲν ἦνυεν· οὐ τοῦτο δὲ μόνον ἦν, ἀλλ' ὅτι καὶ πρὸς ἀλλήλους στασιάζοντές τε ἦσαν καὶ ἠκούοντο οἱ δεσπότες, καὶ πολέμους εἶχον ἐμφυλίους καὶ μάχας... Πρὸς τούτοις οὖν τοὺς πρέσβεις ἐξέπεμπεν, ἅμα μὲν ἀπαιτῶν τὸν δασμὸν, ἅμα δὲ καὶ τάκεϊ κατασκευσόμενος καλῶς· ἐδεδίει γὰρ» ὁ σουλτάνος «μήποτε ἢ πρὸς ἀλλήλους αὕτη τούτων διαφορὰ τε καὶ στάσις ἐπάγεται τοὺς Ἰταλοὺς ἐς Πελοπόννησον ἢ ἄλλο τι γένος τῶν ἐσπερίων, καὶ προκαταλαβεῖν αὐτὸς ἐβούλετο ταύτην, χώραν τε οὔσαν ἐχυρωτάτην φύσει καὶ πόλεις ἔχουσαν ὄχυράς τε καὶ λόγου ἀξίας καὶ φρούρια πλεῖστά τε καὶ δυσάλωτα..., θέσεώς τε λαχοῦσαν ἐπικαίρου κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν καὶ δυναμένην παραπέμπειν καλῶς τοὺς τε ἀπὸ Θράκης καὶ Μακεδονίας ἐς Ἰταλίαν, τοὺς τε ἐξ Ἰταλίας αὐθις ἐς Θράκην τε καὶ Μακεδονίαν».

Οἱ φόβοι τοῦ σουλτάνου ὅτιμποροῦσαν νὰ παρέμβουν οἱ Ἰταλοὶ δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητοι. Ὅσο διακοῦσε ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀλβανῶν, ἡ Βενετία εἶχε πάρει περίεργες καὶ ὑποπτες πολιτικὲς πρωτοβουλίες ποῦ ἔδειχναν καθαρὰ ὅτι σκοπὸς τῆς ἦταν νὰ

έκμεταλλευθεῖ τὴν περίστασι καὶ νὰ πάρει στὰ χέρια τῆς ὀλόκληρῆ τὴν Πελοπόννησο.

Ὁ Μωάμεθ ἔστειλε τοὺς πρέσβεις τοῦ στοὺς δυὸ Παλαιολόγους, ἀλλὰ «οὔτε τὸν δασμὸν ἔλαβον καὶ τὰκεῖ πάντα εὖρον ξυγκεχυμένα τε καὶ νενοσηκότα κακῶς». Τότε ὁ Μωάμεθ ἀποφάσισε νὰ ἐκστρατεύσει ὁ ἴδιος μὲ σκοπὸ «τὴν τῆς Πελοποννήσου κατάσχεσιν». Εἶχε ξεμπλέξει, ἀλλωστε, μὲ τὴ Σερβία. Ἀφοῦ πῆρε τὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν ἄργησε νὰ στραφεῖ κατὰ τῶν Σέρβων. Ὁ ἀγώνας ἦταν ἄνισος, καὶ ὁ νεαρὸς ἡγεμὼν τῶν Σέρβων Λάζαρος (ὁ πατέρας τοῦ Γεωργίου εἶχε πεθάνει λίγο πρὶν) «διαβὰς τὸν Ἰστρον... ὤχετο ἐς Δακίαν». Ἡ παρέμβαση τῶν Οὐγγρων ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ ἐκκενώσουν τὰ σερβικὰ ἐδάφη ποὺ εἶχαν καταλάβει, κ' ἔτσι ὁ Λάζαρος «πάλιν διαβὰς τὸν Ἰστρον ἦκεν ἐς τὴν αὐτοῦ καὶ ἐν Σαμανδρία διῆγε». Ἀλλὰ «νέος ὢν καὶ τοῦ ἄρχειν ἀπείρατος... οὐ διώκει καλῶς τὴν ἀρχὴν», δὲν πλήρωνε «τοὺς ξυνήθεις φόρους» στὸν σουλτάνο, καὶ δὲν ἦταν σὲ θέση ν' ἀναδιοργανώσῃ τὴ χώρα του. Ὁ θάνατος τοῦ ἔμπειρου πατέρα τοῦ Γεωργίου καὶ ὁ θάνατος τοῦ Ἰωάννου Οὐνιάδη, ποὺ ἦταν κάθε στιγμή ἔτοιμος νὰ χτυπήσῃ τοὺς Τούρκους, ἀνοιξαν ὀριστικὰ τὸ δρόμο γιὰ νὰ ξεκαθαρίσῃ τὴν κατάστασι στὴ Σερβία ὁ σουλτάνος. Πέθανε, μάλιστα, ξαφνικά, καὶ ὁ ἴδιος ὁ νεαρὸς Λάζαρος «διαδόχους καταλιπὼν τῆς ἀρχῆς τὴν τε γυναῖκα» (τὴν κόρη τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου) «καὶ παῖδα θήλειαν οὐπω ἔφηβον ἔτι», κ' ἔτσι ὁ σουλτάνος ἔστειλε ἀμέσως τὸ στρατό του γιὰ νὰ καταλάβῃ τὴ Σερβία. Οἱ Σέρβοι, μολονότι δὲν εἶχαν ἀρχηγὸ ποὺ νὰ τοὺς ἐμπνέει, ἀντιστάθηκαν· ὡστόσο δὲ μπορούσαν νὰ κρατήσουν πολὺ· «... οἱ ἐν Σαμανδρία ὄντες τῶν ἐν τέλει καὶ δὴ καὶ ἡ Λαζάρου γυνή, ἐπειδὴ πολὺν ἤδη χρόνον πολιορκούμενοι οὐκ ἀντεῖχον, ξυνέβησαν ὁμολογία, ὥστε λαβόντες πάντα τὰ ἑαυτῶν τοῦ ἄστεος ἐξελθεῖν σῶς καὶ κακῶν ἀπαθείς· τῆ δέ γε Λαζάρου γυναικὶ πολίσματα δύο παρέσχεν ἐς ἀρχὴν ἀντὶ Σαμανδρίας ἐς Δαλματίαν καὶ Βόστρους ὁ βασιλεὺς» (δηλαδή, ὁ Μωάμεθ).

Ἔτσι, ὁ Μωάμεθ ἦταν ἐλεύθερος νὰ ἐκστρατεύσῃ στὴν Πελοπόννησο. Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1458 ξεκίνησε ὁ ἴδιος — ὁ μέγας πορθητῆς — γιὰ νὰ πνίξῃ τὴ μικρὴ μου Πελοπόννησο. Ὅταν ἔφθασε στὴ Βοιωτία κ' ἔστειλε ἄνδρες γιὰ νὰ ἐρευνήσουν «τάς παρόδους τοῦ Κιθαιρῶνος τάς φερούσας ἐς τὸν Ἰσθμὸν» («ἐδεδίει γὰρ μὴ οἱ Πελοποννήσιοι προεξελθόντες προκατάσχωσι ταύτας»), δέχθηκε τὴν ἐπίσκεψη πρέσβειων τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου ποὺ, «κομίζοντες καὶ τοῦ δασμοῦ μοῖράν τινα, πεντακοσίου καὶ τετρακισχιλίου χρυσίνους», τὸν παρακάλεσαν «σπονδῶν τυχεῖν καὶ εἰρήνης». Ὁ σουλ-

τάνος, τότε, «τὸν μὲν δασμὸν ἔλαβε παρὰ τῶν πρέσβων, ἄς δὲ σπονδὰς ὅταν ἐντός,» ἔφη, ἄγεμεθα τῆς Πελοποννήσου, ποιήσομεν, διαχλευάζων καὶ διαπαίζων αὐτοὺς τῆς ἀβουλίας καὶ ἀκαιρίας· τότε γὰρ ἔδει τοῦτο ποιῆσαι, ὅταν ὁ τε βασιλεὺς ἐκάλει καὶ ὁ καιρὸς μετὰ τῶν πραγμάτων ἐδίδου».

18

Θὰ συνδυάσω τὰ ὅσα γράφει ὁ Κριτόβουλος μὲ ὅσα γράφουν ὁ Σφραντζῆς καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης.

Ὁ Σφραντζῆς γράφει : «Μαίω δὲ ἰε' τοῦ αὐτοῦ ἔτους» (1458) «ὁ ἀμηνῶς παραγέγονεν εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ εἰς τὴν Κόρινθον καταλείψας στρατόν, περιεκύκλωσεν αὐτὴν πολιορκῶν· αὐτὸς δὲ ἐλθὼν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τόπου» (δηλαδή, στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο) «καὶ πάντα τὰ ἐκεῖσε τὰ μὲν ἠχμαλώτευσεν, τὰ δὲ ἠφάνισεν καὶ ἐνέπρησεν...». «Τὸν γὰρ τοι Ταρσὸν ὁ βασιλεὺς παρεστήσατο ὁμολογίᾳ» (γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης) «καὶ παῖδας λαβῶν ὡς τριακοσίους» (γιὰ νὰ τοὺς κάνει Γενίτσαρους) «καὶ ἄρχοντα ἐπιστήσας τοῖς ἐν τῇ πόλει προῆει διὰ τῆς μεσογείου». Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἄλβανοὶ ἀντιστάθηκαν, ὅπου μπόρεσαν, μὲ πείσμα καὶ γενναιότητα, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Δημήτριος, «ἐπειδὴ ἔμαθον» (γράφει ὁ Κριτόβουλος) «προσελαύνοντα τῇ Τεγέα τὸν βασιλέα, διαλυθέντες εὐθύς ᾤχοντο φεύγοντες, καὶ ἀναχωροῦσιν ὁ μὲν ἐς Μαντίνειαν, ὁ Θωμᾶς, οὗ δὴ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ καὶ οἱ παῖδες ἦσαν, ὁ δὲ ἐς Ἐπίδαυρον τὴν Λιμηρὰν, ὁ Δημήτριος, ἣτις νῦν Μονεμβασία καλεῖται...». Ὅπως καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, ἔτσι καὶ ὁ Κριτόβουλος προτιμοῦσε νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν ἀρχαία ὀνομασία τῆς Μονεμβασίας.

Ἄφου ξεκουράστηκε ὁ σουλτάνος Μωάμεθ, μερικὲς μέρες, στὴν Τεγέα, ἀποφάσισε νὰ κατευθύνει τὰ φοβερὰ του βήματα, ποὺ ἔσπερναν τὸν τρόμο καὶ τὴν καταστροφή, στὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα. Καὶ προτίμησε, γιὰ νὰ κατευθυνθεῖ στὴ γενέτειρά μου, τοὺς δύσκολους δρόμους τῶν βουνῶν ποὺ χωρίζουν τὴν Τεγέα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα. Ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι ἀκολούθησε «τὴν ἐπὶ Πάτρας τῆς Ἀχαΐας τραχεῖαν ὁδὸν καὶ πάντη ἀνάτη, δυσχωρίαις τε πολλαῖς καὶ τόποις ἀβάτοις καὶ ἀποκρήμνοις διεγειρομένην καὶ κλειομένην... Οἱ δὲ ἐν ταῖς Πάτραις τὴν κατ' αὐτῶν ἔφοδον τοῦ βασιλέως μαθόντες, ἐκπλήξει καὶ φόβῳ ληφθέντες, εὐθύς ἐκλιπόντες τὴν τε πόλιν καὶ τὰ ἑαυτῶν, ᾤχοντο φεύγοντες ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, οἱ μὲν ἐς τὰς ἐντὸς πόλεις Πελοποννήσου τῶν Ἐνετῶν, οἱ δὲ ἐς Ναύπακτον διαπεραιωθέντες, μόνην τὴν ἀκρόπολιν καταλιπόντες ἐν φυλακῇ». Ὅταν — πρὶν ἀκόμα διαβάσω τὴν περιγραφή ποὺ κάνει ὁ Κριτόβουλος — εἶχα πληροφορηθεῖ, στὴν Κρήτη, ὅτι